

УДК 343.131.3

ЗАСАДА БЕЗПОСЕРЕДНОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОКАЗІВ ЯК ОДНА З УМОВ СПРАВЕДЛИВОГО СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ

THE PRINCIPLE OF IMMEDIATE EVIDENCE EXAMINATION AS ONE OF CONDITION FOR A FAIR TRIAL

Гирович В.В.,
*аспірант кафедри кримінального права та криміналістики
Львівського державного університету внутрішніх справ*

У статті розглядаються правові характеристики поняття засад кримінального процесу, аналізується їх система, зосереджується увага на ролі, значенні і місці безпосередності дослідження доказів у системі засад кримінального процесу. Розкривається зміст принципу справедливого судового розгляду через призму рішень Європейського суду з прав людини. Підкреслюється зв'язок безпосередності дослідження доказів із засадою змагальності, аналізується необхідність дотримання засад кримінального провадження, зокрема і засади безпосередності, як невід'ємної умови справедливого судового розгляду.

Ключові слова: засада кримінального процесу, принцип правосуддя, судове право, справедливий судовий розгляд, безпосередність дослідження доказів, змагальність судового процесу.

В статье рассматриваются правовые характеристики понятия основ уголовного процесса, анализируется их система, концентрируется внимание на роли, значении и месте непосредственности исследования доказательств в системе принципов уголовного процесса. Раскрывается содержание принципа справедливого судебного разбирательства через призму решений Европейского суда по правам человека. Подчеркивается связь непосредственности исследования доказательств с принципом состязательности, анализируется необходимость соблюдения принципов уголовного производства, в том числе и принципы непосредственности, как неотъемлемого условия справедливого судебного разбирательства.

Ключевые слова: основа уголовного процесса, принцип правосудия, судебное право, справедливое судебное разбирательство, непосредственность исследования доказательств, состязательность судебного процесса.

The article describes legal characteristics principles of criminal procedure, analyzed system, role, importance such principle like immediate evidence examination in this system. The content of principle of a fair trial in light of European Court of Human Rights. Emphasized connections between immediate evidence examination and contested action, analyzes need to follow principles of criminal proceedings, including principles of immediate evidence examination, as an essential condition for a fair trial.

Key words: principle of criminal process, justice, juridical law, fair trial, immediate evidence examination, adversarial process.

Актуальність теми. Жодна діяльність не була б можливою, якщо б вона не мала під собою певного підґрунтя, не спиралась на якусь основу. Не можливе існування без певного фундаменту і будь-якої галузі права. Такою основою для них, крім предмета і методу, виступають її засади (принципи). Не є винятком у цьому відношенні і кримінально-процесуальне право.

У філософському розумінні засада (принцип) є теоретичним узагальненням найбільш типового, що

констатує і виражає закономірність, покладену в основу пізнання взагалі або в основу будь-якої галузі знань [1, с. 18]. Щодо практичної діяльності (зокрема, кримінального судочинства) засада означає одну із основних, загальних, базових, фундаментальних вимог, яким повинна відповідати така діяльність, щоб мати право на існування.

В етимологічному значенні зміст категорії «принцип» зазвичай виправдано ототожнюють із терміном «засада», оскільки їх змістове навантаження співпадає, обидва ці

терміни є взаємозамінні. В українській мові під засадою розуміють основне вихідне положення якої-небудь системи, те головне, на чому базується, будується щось [2]. Саме цей термін використав законодавець й у ст. 129 Конституції України («Основні засади судочинства»), й у Главі 2 («Засади кримінального провадження») Кримінального процесуального кодексу України.

Актуалізація наукової проблематики дотримання засади безпосередності, як однієї з умов справедливого судового розгляду, визначення її місця в системі загальних засад кримінального процесу пов'язана, перш за все, із неухильним виконанням завдань кримінального судочинства, а також із утвердженням справедливості правосуддя, або ж справедливості в правосудді, що у теперішніх умовах реформування судової системи має визначальне значення.

Виклад основного матеріалу. У наш час дедалі більша увага науковців концентрується на категоріальній конструкції «судове право». Зокрема, Л. Москвич під поняттям судового права розуміє частину публічного права, яка вивчає основні засади функціонування судової влади, а саме: основи судоустрою, які обумовлюються потребою належного забезпечення права на судовий захист, основи судового процесу, які включають спільні (загальні для всіх видів судочинства) засади судового провадження та відображають специфіку цього виду юридичного процесу; основи судового управління, які вивчають місце суду в державному механізмі, закони ефективної взаємодії суду з державними органами та суспільством тощо [3, с. 24]. А. Селіванов вказує, що судове право не конкурує ні з адміністративним, ні з цивільним, ні з кримінальним чи іншими галузями права, а є самостійною галуззю, яку не варто протиставляти іншим галузям права, оскільки судове право стосується правосуддя як організації судового порядку в державі з національною системою права і законодавства [4, с. 9].

Не вдаючись у детальну характеристику вищевказаної правової категорії (оскільки станом на сьогодні у питанні доцільності виокремлення судового права в окрему галузь права зі своїми інститутами, уніфікованими кодифікованими актами тощо, думки науковців перебувають у діаметрально-протилежних площинах), звернемо увагу на засади правосуддя у контексті окресленої проблематики. Правосуддя – багатогранна і складна галузь державної діяльності. Суспільство вимагає поліпшення якості здійснення правосуддя, прискорення розгляду справ, підвищення рівня дисципліни в судах, уважного і фахового ставлення до учасників кримінального провадження з тим, щоб не допускати безправ'я, корупції, авторитаризму та правового нігілізму.

Першочерговою метою кримінального процесу, як вказує Т. Шиманський, є досягнення матеріальної справедливості, другою – досягнення процесуальної справедливості. Приймаючи таку точку зору, цінністю буде не лише винесення справедливого рішення щодо обвинуваченого, і в результаті засудження винного, але й виправдання підозрюваного, який не скоїв злочину; також не менш важливим є справедливий судовий розгляд, що відповідає загальноприйнятним правилам [5, с. 13].

Справедливий процес матиме місце тільки в тому випадку, коли учасниками кримінального процесу і судом під час розгляду справи будуть дотримані загальні засади кримінального провадження, оскільки право на справедливий суд є одним із принципів, що визначають конституційну ідентичність держави.

У цьому контенті важливим є той факт, що орган, який розглядає справу, насправді не буде неупередженим, якщо з метою встановлення фактичних обставин, які відповідають дійсності, за власною ініціативою дослідить доказ, який свідчить на користь обвинуваченого, в результаті стане на сторону захисту, і навпаки – якщо суд за власною ініціативою дослідить доказ, який свідчить на користь

обвинувачення, перестане бути безстороннім, мимоволі ставши небезстороннім суб'єктом, який підтримує обвинувачення.

Як вказує В. Городовенко, у сучасній системі права немає єдиного вичерпного переліку засад організації і діяльності судової влади. Ті з них, що внесені до конституцій різних країн, різняться за своїм змістом та обсягом. Разом із тим на основі аналізу міжнародно-правових норм та конституційного законодавства деяких країн автор виокремлює найбільш загальні правові імперативи, які стосуються організації та функціонування судової влади, що мають місце в сучасних правових системах світу. До найважливіших належать: незалежність судової влади; вільний доступ до правосуддя; здійснення правосуддя тільки судом, заборона створення надзвичайних судів; публічність судової діяльності; універсальність судового захисту; здійснення правосуддя в розумні строки; рівноправність і змагальність сторін судового процесу; гласність і безпосередність судочинства; вмотивованість судової діяльності; участь народу у здійсненні правосуддя [6, с. 44]. Як бачимо, автор поєднав безпосередність із гласністю, яка в сучасних умовах є одним із найважливіших атрибутів дотримання та утвердження транспарентності, як базової характеристики державної влади, що забезпечує і суспільний контроль за судами, і розвиток демократії, і справедливий судовий розгляд.

Стаття 129 Конституції України декларує дев'ять основних засад судочинства, а саме: законність, рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом, забезпечення доведеності вини, змагальність сторін та свобода в наданні суду своїх доказів і доведенні перед судом їх переконливості, підтримання державного обвинувачення в суді прокурором, забезпечення обвинуваченому права на захист, гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами, забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду, крім випадків встановлених законом, обов'язковість рішень суду.

Слід підкреслити, що послідовність, у якій наведено ці засади, не означає більшої або меншої їх значимості, оскільки вони всі рівні, і поділяти їх на основні і другорядні не має сенсу, адже правові наслідки їх недотримання чи порушення однакові, незалежно від того, порушення якого саме принципу мало місце. Тому не доцільно поділяти принципи на основні, головні чи другорядні.

У пропозиціях робочої групи з питань правосуддя щодо внесення змін до Конституції України реорганізації зазнає вказана стаття у частині верховенства права, а не підкорення суддів лише закону; підтримання публічного, а не державного обвинувачення у суді прокурором; обов'язковість судового рішення, а не рішень суду. Зникає засада законності, однак залишається можливість широкого галузевого тлумачення інших засад судочинства. І тут виникає логічне запитання: якщо у Конституції закріплено станом на сьогодні лише дев'ять основних засад судочинства, то всі інші, закріплені у кодифікованих актах галузевих дисциплін, вже втрачають свою значимість, стаючи додатковими чи похідними? На нашу думку, такий підхід є не зовсім виправданим. Не зовсім виправданим видається відсутність у цьому конституційному переліку засади безпосередності дослідження доказів. Незалежність та неупередженість (а власне, неупередженість є результатом внутрішнього переконання, яке базується на безпосередньому дослідженні суддями доказів у ході розгляду конкретних справ) або ж, інакше кажучи, сприйняття громадянами судів незалежними, неупередженими, є найважливішим фактором, який визначає рівень довіри громадян до судової влади та впливає на оцінку справедливості судового розгляду.

За результатами анонімного опитування громадян-відвідувачів судів, проведеного Центром суддівських студій

спільно з Радою судів України та Державною судовою адміністрацією України, рівень незалежності та неупередженості судів поступово знижується. Якщо у 2012 році 56,3% від загального числа опитаних громадян впевнено вважали, що суд при розгляді їхньої справи був незалежним та неупередженим, то вже у 2014 році лише 46,38% опитаних громадян підтримали цю позицію. Цікавим є той факт, що довіра громадян до апеляційних судів у порівнянні з місцевими судами є у відсотковому відношенні майже вдвічі нижчою: 48,24% і 29,56% відповідно. І це видається дивним із точки зору правової теорії та практичної логіки, оскільки на рівні повторного розгляду судових справ в апеляційному суді громадяни мають очікувати більш професійного та справедливого рішення, як і незалежного та неупередженого судового розгляду [7, с. 6].

Громадяни очікують від суду законних і справедливих рішень. І мова тут йде про два важливих аспекти: по-перше, принцип справедливості має бути основною засадою кожного судового рішення, по-друге, сам процес прийняття судового рішення має бути справедливим.

Власне докази доведення вини чи невинуватості особи, яка зазнає кримінального переслідування, лягають в основу судового рішення. Вирок суду буде законним тільки тоді, коли всі наявні докази вини будуть підтверджені чи спростовані шляхом безпосереднього їх дослідження судом у ході кримінального провадження. Тоді відбудеться справедливий, законний судовий розгляд і знайдуть своє втілення в житті основні засади кримінального провадження.

І хоча законодавець не визначив у ст. 129 Конституції України засаду безпосередності дослідження доказів, її дію, роль і значення не можна зменшувати жодним чином.

Разом із тим, безпосередність дослідження показань, речей і документів – є одним із базових законодавчих положень, порушення чи неправильне застосування якого матиме наслідком ухвалення неправосудного рішення і неправомірного вирішення справи по суті. Тому засада безпосередності дослідження доказів заслуговує на конституційне закріплення.

Варто зауважити, що безпосередність дослідження доказів перебуває у тісному зв'язку із змагальністю. Змагальність у судовому процесі – одна з основних засад цивільного і кримінального судочинства, що означає таку побудову судового процесу, яка дозволяє всім особам – учасникам певної справи, обстоювати свої або права та законні інтереси осіб, яких вони представляють, свою позицію у справі [8, с. 626]. Засада змагальності, як і засада безпосередності дослідження доказів, є процесуальними гарантіями всебічного, повного, об'єктивного з'ясування всіх обставин справи, справедливого судового розгляду, ухвалення законного і обґрунтованого судового рішення.

Принцип змагальності, поряд із принципом процесуальної рівності сторін, є одним із принципів справедливого судового розгляду. Згадані вище принципи впливають зі статті 6 Європейської конвенції з прав людини, хоча прямо не вказані в тексті статті. Попри те, що стаття 6 Європейської конвенції з прав людини зосереджується на «справедливому розгляді справи», судова практика показує, що вона включає в себе також згадані принципи.

Кожна сторона в провадженні повинна мати рівні можливості при аргументуванні своєї позиції у справі, жодна зі сторін не може користуватися будь-якими суттєвими перевагами перед своїм опонентом. Принцип рівності процесуальних засобів передбачає також, що кожна зі сторін у справі має право одержувати інформацію про факти та аргументи протилежної сторони і обидві сторони повинні мати рівні можливості відповісти на аргументи протилежної сторони.

Європейський суд неодноразово наголошував на важливості для справедливого судового розгляду здійснення доказування в межах змагальної судової процедури, зокрема

і шляхом безпосереднього дослідження наданих сторонами доказів неупередженим, незалежним, об'єктивним судом.

Принцип процесуальної рівності сторін у судовій практиці Європейського суду з прав людини розглядається як рівність сторін, яка забезпечує кожній стороні розумну можливість представляти її справу, включаючи подання доказів за умов, які не ставлять в істотно не вигідне становище порівняно з іншою стороною [9]. Застосовується не тільки в порядку цивільного судочинства, але і під час здійснення кримінального провадження, визначаючи, зокрема, становище захисту і обвинувачення [10].

Так, для прикладу, Конституційний суд Чехії, розглядаючи питання процесуальної рівності сторін, дійшов до висновку, що хоча цей принцип впливає на всі стадії кримінального провадження та у всіх його аспектах, не являється абсолютним принципом у рамках кримінального судочинства. Однак, відповідно до постанови Конституційного суду Чехії держава не наділена більшими правами, аніж обвинувачений; не може користуватися будь-якими суттєвими перевагами, а це, в остаточному розрахунку, означає процесуальну рівність сторін [11, с. 665].

Хоча стаття 6 Європейської конвенції гарантує право змагальності, вона не встановлює будь-яких правил щодо допустимості доказів або методів їх оцінки. Це питання регулюється національним законодавством та вирішується національними судами. Національне законодавство може по-різному реалізувати вимогу змагальності (справедливості), однак має забезпечити кожній стороні доступ до заяв і доказів другої сторони, а також – надання своєї відповіді. На думку суду, змагальність у кримінальному судочинстві також передбачає обов'язок сторони обвинувачення розкрити стороні захисту всі матеріали, як стосуються предмета обвинувачення. Це стосується матеріалів, які свідчать на користь і проти обвинуваченого. Згадане зобов'язання однак не є абсолютним. У рамках кримінального провадження розкриття таких матеріалів могло б призвести до конфлікту інтересів, особливо якщо йдеться про захист національної безпеки, свідків або у зв'язку із забезпеченням конфіденційності методів проведення слідчих дій [12]. З цього приводу необхідно в кожному конкретному випадку, безпосередньо дослідивши всі наявні матеріали, зважити різні суспільні інтереси та інтереси обвинуваченого, і лише тоді ухвалити рішення, яке забезпечить справедливий судовий розгляд без істотного порушення будь-яких інших суспільних інтересів.

Що ж стосується українського законодавства, то відповідно ідеєю принципу змагальності у вітчизняному кримінальному процесі є паритетність сторін обвинувачення і захисту, які самостійно обґрунтовують свої правові позиції у формі судового спору шляхом реалізації наданих процесуальних законом прав та виконання процесуальних обов'язків. Тут важливими є два аспекти: процесуальна рівність сторін і виняткова об'єктивність і неупередженість суду. Власне суд, дотримуючись засади безпосередності дослідження доказів, не хештуючи при цьому засаду змагальності, оцінює лише надані сторонами докази та приймає рішення на основі лише наявних (наданих сторонами) матеріалів. Якщо раніше суд був активним учасником судового провадження, здійснював заходи щодо збирання доказів винуватості чи невинуватості особи, а у разі їх недостатності мав можливість повернути кримінальну справу для проведення додаткового розслідування (іншими словами, виконував невластиві суду функції обвинувачення або захисту), то за чинним КПК України основна роль суду – забезпечення повного та неупередженого судового розгляду, за наслідками якого прийняття рішення на підставі зібраних та наданих сторонами кримінального провадження доказів.

Суд звільняється від процесуальних функцій сторін, однак зобов'язаний створити сторонам умови для всебічного та повного дослідження обставин справи. Тобто,

активна роль суду у встановленні фактичних обставин справи змінюється на сприяння у встановленні таких обставин, дотримуючись засад кримінального провадження.

Вагомими досягненнями нового КПК 2012 року є надана можливість суду досліджувати докази безпосередньо (ст. 23 КПК України), сторонам та свідкам – брати безпосередню участь у судового розгляді (ст. 53, ч. 1 ст. 236 КПК України). Не менш важливими є рівність процесуальних засобів, особиста присутність та активна участь сторін під час судового розгляду, право сторін на виклик і допит свідків, перехресний допит, право на захист (ст. 42, 46, 93, ч. 3 223 КПК України), тимчасовий доступ до речей, надання доступу до матеріалів сторони обвинувачення (ст. 160, ст. 290, 317 КПК України) тощо.

Висновки. Таким чином, засада (принцип) справедливого судового розгляду, на нашу думку, полягає в наданні процесуальних гарантій учасникам кримінального провадження у праві і реальній можливості кожної зі сторін довести свою правову позицію до суду, а також у безпосередньому дослідженні всіх обставин кримінального провадження незалежним і неупередженим судом із дотриманням визначеної законом процедури. При цьому безпосередність дослідження доказів є однією із необхідних умов дотримання справедливого розгляду справи, важливою засадою кримінального провадження, яка взаємопов'язана, взаємозалежна і органічно доповнює інші загальні засади, зокрема і засаду змагальності сторін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Добровольская Т.Н. Принципы советского уголовного процесса (вопросы теории и практики) / Т.Н.Добровольская. – М.: Юрид. лит., 1971. – 200 с.
2. Новий тлумачний словник української мови. – У 4 томах. – Т. 2. – К.: Аконт, 1998. – 95 с.
3. Москвич Л.М. Судове право: крок від теорії до галузі права. // Право України. – 2015. – № 3 – С. 18–25.
4. Селіванов А.О. Судове право як самостійна галузь системи сучасного українського права. // Право України / – 2015. – № 3 – С. 9–17.
5. Tomasz Szymanski. Zasada kontradycyjnosci i inicjatywa dowodowa w postepowaniu karnym / Materiały z międzynarodowej konferencji sędziów w Krakowie 15–16 czerwca 2015 roku / Attyka, Krakow, 2015. – 774l s.
6. Городовенко В.В. До питання визначення правової природи та системи принципів судового права. // Право України / – 2015. – № 3 – С. 42–52.
7. Вісник центру суддівських студій // Інформаційний бюлетень, – № 15/ 2014. – 19 с.
8. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.», – 1998. – Т. 2. – 741 с.
9. Рішення у справі Домбро Бехеер проти Нідерландів від 27.10.1993, заява № 14448/88. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://european-court.eu/resheniya-evropejskogo-suda-na-russkom-yazyke/dombo-bexeer-protiv-niderlandov-postanovlenie-evropejskogo-suda/>.
10. Рішення у справі Пакеллі проти Німеччини від 25.04.1983, заява № 8389/78. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?Aldx=83>.
11. Jan Svacek. Zasada kontradycyjnosci w postepowaniu karnym I zasada rownosc broni. / Materiały z międzynarodowej konferencji sędziów w Krakowie 15–16 czerwca 2015 roku / Attyka, Krakow, 2015. – 774l.
12. Рішення у справі Едвардс і Льюїс проти Сполученого Королівства від 27.10.2004, заява № 39647/98 і 40461/98. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/980_411.